

Qədim türk ərənləri

MÜDRİK TONYUKUK

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Tonyukuk türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, üç türk xaqanının - İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın baş vəziri, məsləhətçisi olmuşdur. O, ağıllı, tədbirli vəzir olmaqla yanaşı, həm də igid və cəsur sərkərdə olmuş, bir sıra ağır və çətin hərbi səfərlərdə türk ordularına şəxsən başçılıq etmiş, diqqətəlayiq qələbələrə nail olmuşdur. İstər hərbi, istərsə siyasi məsələlərdə ağıllı yol tapdı, qiyəmtəl təkliflər etdiyi üçün ona Müdrük Tonyukuk deyirdilər.

Türklərin Çin əsərətinə qarşı bir-birinin arda qaldırıqları üşyanlar çinlilər tərəfindən qan gölündə boğulurdu. Nəhayət, 682-ci ildə Kutluq xan Çinə qarşı qaldırılan üşyana rəhbərlik edir. Xalq kütlələrini qırğına verən əvvəlki üşyan başçılarından fərqli olaraq, Kutluq xan təlim görmüş nizami ordu yaradır. Eyni zamanda o, Çində təhsil (o cümlədən, hərbi təhsil) almış türk gənclərini öz ordusuna cəlb edir. Çində mükəmməl hərbi və mülki təhsil almış türk gənclərindən biri də Aşidə qəbiləsindən çıxmış Tonyukuk idi. Tonyukuk özü yazır ki, «Müdrük Tonyukuk mən özüm təribəyə üçün Çin elinə verildim». Tonyukuk üşyançılara qoşulan ilk savadlı gənclərən id. Məhz belə gənclərin sayesində üşyançı türk ordusu kütlədən nizami orduya çevrilirdi. Tonyukuk Kutluq xanın (İltəris xaqanın) üşyançı ordusuna qoşulmasını belə təsvir edir: «Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmıştı topdan yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi. - Qoşul, - dedi. Qoşulanı mən idim, müdrük Tonyukuk. - Bunu xaqan seçim, - dedim. Düşündüm: ariq buğanı, kök buğanı arxadan tanıya bilsə, kök buğaya ariq buğaya deyə bilməz, - deyə düşündüm. Onan sonra Tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm onu xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Bütün 682-ci il kütləni ordu şəklinə salmağa sərf edilir. Türkler Qara Qumda yaşayır, böyük mərhumiyyətlərə dözdürdülər. Tonyukuk yazır: «Çuğay Kuzda, Qara Qumda otururduq. Maral yeyərək,

dovşan yeyərek otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Düşmənimiz ətrafdı yurtıcı quş kimi idi, biz sayıq idik». 682-ci ildə türk üşyançıları fəal hərəkətlərə keçir, tez-tez Çin sərhədlərini aşib Çinin şimal əyalətlərini talan edir. Buna görə də 686-ci ildə Çin imperatoru türklərə qarşı böyük bir ordu göndərir. İlk ordunu türklər darmadağın edir, lakin 687-ci ildə göndərilən ordu türkləri şimal çöllərinə sıxışdırır. Bu zaman düşmənlər hər tərəfdən türkləri əhatə etmişdi. Bu düşmənlərdən üçü - doqquz oğuzlar, kitaylor və çinlilər ittifaq bağlayıb türkləri məhv etmək istəyir. Türk xalqının başının üstünü almış bu təhlükəni təsvir edən Tonyukuk onun aradan qaldırılması və türk dövlətinin Ötükəndə yerləşdirilməsini də öz xidməti hesab edir: «...oğuzlardan casus gəldi. Casus xəbər gətirdi. Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kuni sənünü göndərmış, kitaylorın yanına Tonra Səmi göndərmış. Belə xəbər göndərmış: türk xalqı azdır, amma xaqanı igiddir, vəziri müdrükdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni - Çini öldürəcək, şərqdə kitabı öldürəcək, məni - oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənub tərəfdən həcüm et» kitay, sən şərqdən həcüm et! Mən şimaldan həcüm edim. Türk sir xalqı yerində sahib qalmasın. Bacarsaq, hökmətəri məhv edək. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi. Xaqanıma müraciət edib dedim: - Çin, Oğuz, Kitay - bu üçü birləşsə, mühəsirədə qalaçaq. Naziyi toplamaq asan işdir, incəni üzümək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işdir, incə yoğun olsa, sindirmək igid işdir. Düşmənlərimiz birləşmədən onlara bir-bir həcüm etmək lazımdır. Xaqanım mənim - Müdrük Tonyukukun sözünü eşitdi. - Qoşunu könlüncə apar, - dedi. Qoşunu Goy Önük yuxarı Ötükən ormanına apardım. İnek və yüksək heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunları altı min idi, biz iki min idik. Döyüdü. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq, çaya tökdük. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldürlər. Ona görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm - Müdrük Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbədəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi».

Tonyukukun Toğla (Tola) çayı sahilindəki qələbəsindən sonra türk elinin ordası Ötükəndə yerləşir. Tola döyüşü 688-ci ildə baş vermişdi. 689-cu ildə İltəris xaqan Çindən asılı olmayan müstəqil türk dövlətini - türk xaqanlığını yaradır. 693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Kapağan xaqan çıxır. Tonyukuk vəzirlikdə qalır, yenə də ağıllı məsləhətləri, hərbi şücaətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

698-ci ildə türk ordusu iki dəstə halında Çinin şərqi əyalətlərinə - Mancuriyaya həcüm edir. Dəstələrdən birinə Kapağan xaqan, digərinə Tonyukuk sərkərdəlik edirdi. Tonyukuk bu yürüşü belə təsvir edir: «İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatlığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdik. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdım. İyirmi üç şəhərəsində (məğlub oldu). Şandun şəhəri

deyəndə, güman ki, Tonyukuk Şandun düzünü nezərdə tutur, çünkü digər qədim türk abidələrində Şandun balık (şəhər) yox, yazı (düzü) adlanır: Yaşıl üzüg Şandun yazı «Yaşıl (Hoam-ho) çay Şandun düzü». Taluy tığ üzü «Dəniz çayı» deyəndə, güman ki, Sarı dəniz nezərdə tutulur. Tonyukuk bir məsələdə öyünməkdə haqlıdır: ona qədər və ondan sonra türk dövlətçiliyi tarixində türk ordularının Çinin bu qədər şərqinə - Sarı dəniz qədər gedib çıxdıqları olmamışdır.

706-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edib. Minşa yaxınlığında Çin ordusunu darmadağın etdikdən sonra Çin dövləti başa düşür ki, hərbi qüvvə ilə, həm də təkbaşına türklərə qalib gələ bilməyəcəkdir. Buna görə də türklərin qonşuları köçəri qabilələri türklərin əleyhinə qaldırmağa çalışır. 708-ci ildə Kapağan xaqan yenidən Çinin şimalına hücum etdikdən sonra Çin diplomatiyası bütün vasitələri işə salıb türklər əleyhinə hərbi ittifaq yarada bilir. Türk xaqanlığının 709-cu ildəki hərbi və siyasi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir. «Çin xaqanı düşmənimiz idi. On ox xaqanı düşmənimiz idi. Hamidan artıq güclü qırğız xaqanı düşmənimiz idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə yürüş edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsurdur, məsləhətçisi müdrükdir, hər necə olsa, bizi öldürəcək. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türkiş xaqanı belə demiş: - Mənim xalqım orada olacaq. Türk xalqına da: - daxildə iğtişaş sal, - demişlər; oğullara da: - üşyan qaldırın, - demişlər. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gelməz oldu, oturmağım gelməz oldu».

Tonyukuk bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolu tapır. Tonyukukun təklifi ilə hərbi şura düşmənləri qəfildən, həm də tək-tək aradan götürməyi qərara alır. Tonyukuk ilk zərbəni qırğızlara vurmaq qərarına gəlir. Hadisə qışda baş verdiyi üçün, hər yeri qar baslığı, Sayan dağlarından şimala, qırğız ölkəsinə gedən yeganə Kögmən keçidiñi düşmən ciddi qoruduğu üçün və düşmən qəfil basın etmək üçün Tonyukuk keçilməz yol seçir. Qırğız səfərini Tonyukuk belə təsvir edir: «...düşünüb...qoşun çəkək, - dedim. Kögmən yolu bir imiş, onu da düşmən tutmuş, deyə eşidib: - bu yolla getmək yaramaz, - dedim, ...bələdçi dilədim. Çölli azlardan bir adam tapdım. ...Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yal qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, (tez çatmaq) mümkünür, - dedim. ...Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Atlara mindirərək qarı dağıtdım. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün öldürüldü. Məhrumiyyətlər başlanıanda xaqan: - Sürətlə getməyə çalış, - dedi. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün adamları atlardan düşürdük. Atları ağaclarla bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxada basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu

toplannmış. Döyüdü. Sancıq. Xanını öldürdü. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq. Beləliklə, Tonyukukun uzaqgörənliyi və şəxsi şücaəti sayəsində üçlər ittifaqının biri sıradan çıxılır. İndi növbə türkişlərin id. 710-cu ildə türklər türkişlərə qarşı hərbi yürüşə çıxırlar. Türk ordusuna rəhbərlik etmək Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnel xaqana və qardaşı oğlu Bilgə xaqana tapşırılır, Tonyukuk isə baş məsləhətçi təyin edilir, lakin əslində hərbi əməliyyatlara Tonyukuk rəhbərlik edir. Tonyukuk əvvəlcə kəşfiyyat aparır: «Türkiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrük imiş, hər necə olsa, bizi öldürəcək, - demiş. Türkiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla sərhədi keçmiş - deyir. Aralarından Çin qoşunu da varmış». Kapağan xaqan ordaya qaydır, oğlu İnel xaqana isə gizli göstəriş verir ki, türkişlərlə döyüşə girməkdə çəkinsin, Tonyukuk «qoşun yürüdək» desə, razı olmasın. Lakin Tonyukuk öz bildiyi kimi hərəkət edir. O yazır: «...qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq. İrtış çayını bərəsiz keçdik, gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküldən qatdıq. Kəşfiyyat dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış düzündə yüz min qoşun toplaşmışdır. Bu xəbəri eşidəndə bəylərin hamısı dedi:

- Qayıdaq. Təmiz abır yaxşı şeydir. Mən isə dedim:

- Mən Müdrük Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldim. İrtış çayını keçərək gəldim. Getirdiyim adamlar cəsurdur. Düşmən də gəldiyimizi duymamışdır. Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Onlar coxdur deyə niyə qəçəq?! Biz aqız deyə niyə qorxaq?! Niyə basılaq? Həcüm edək.

Həcüm etdik, düşməni dağıtdıq. İkinci gün gəldi. Düşmən alov kimi qızıb gəldi. Döyüdü. Düşmən iki qanadı bizdən yaribayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün düşmən çoxdur deyə qorxmadıq. Döyüdü. Tarduş şadı düşməni mühəsirə etdi. Dağıtdıq. Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını döyüdə öldürdü. Əlli döyüşçünü əsir tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil etdik». Bu hərbi səfər sayəsində türk xaqanlığının qərb sərhədləri Dəmir qapıyadək (Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındaki Buzqala keçinədək) çatır. Tonyukuk deyir: - Dəmir qapıya təki çatdıq, oradan qayıtdıq.

Tonyukukun yazdığını görə, türkişlər üzərindəki qələbədən sonra Soğda hökmətəri Suk başda olmaqla soğdak xalqı hamılıqla türk xaqanına tabe olur. Bu səfər zamanı başda Tonyukuk olmaqla türk qoşunlarının ərəblər və toxarlarla döyüşdүündən də danişılır.

Qaynaqlarda Çinə qarşı 712-ci il müharibəsində Tonyukukun iştirak etdiyi göstərilmir, lakin Tonyukuk həmin müharibədə de iştirak etdiyini yazar: Türk xalqı «Tinəsi oğlu (yəni Çin imperatoru) yatan dağ çatmış...

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

O yerə mən - Müdrik Tonyukuk hücum etdiyi üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdi».

716-cı ildə Kapağan xaqan bir hərbi səfərdən qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür. Kapağan xaqan türk törüsünü (qanununu) pozaraq hələ sağlığında böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan qoymuşdu. Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra ondan kiçik qardaş xaqan ola bilərdi. Sonuncu qardaşdan sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqan taxtına çıxırı.

Bu törüyə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmıştı. Ancaq Kapağan xaqan Bögünü kiçik xaqan qoyduğu üçün Kapağan xaqan öldürülən kimi əyanlar yiğisib onu ulu xaqan elan edir. İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tigin türk törüsünü bərpa etmək üçün ordaya hücum edir, əmisinin bütün uşaqlarını (əmisi oğlu Bəg tigin və əmisi qızlarından biri Çinə qaçırmış) və yaxın adamlarını qırır, təkcə vəzir Tonyukuku bağışlayır (Tonyukuk Bilgə xaqanın qayınatı idi), lakin onu siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı türk taxtına oturdur. Bu zaman ölkəni qiyam və üsyənlər sarsıldırdı. Yeni xaqanın ağıllı vəzirə böyük ehtiyacı vardı. Görünür, buna görədir ki, 718 yaxud 719-cu ildə Tonyukuk yenə də baş vəzir vəzifəsinə qaytarılır. O, yenə də ağıllı məsləhətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilgə xaqan istəyir ki, Budda dinini qəbul etsin və onu dövlət dini elan etsin. Tonyukuk bunu məsləhət görmür. O deyir:

- Budda dininin ehkamları türklərin cəngavərlik ruhunu öldürər, çünki bu ehkamlar itaət təbliğ edir. Budda dini insanları zəiflədir və insanpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Biz Budda dinini qəbul etsək, türk dövləti zəifləyər və Çindən asılı vəziyyətə düşər.

Bilgə xaqan Çin tipində özünə paytaxt şəhəri salmaq istəyir. Tonyukuk bu fikirdən də onu daşındırır:

MÜDRİK TONYUKUK

- Türkün ruhu azaddır. Türk istədiyi yerdə özünə məskən salmağı xoşlayır. Türk hər tərəfdən hasarlarla əhatə edilən şəhərdə yaşasa, onun azadlıq sevən ruhu qandala salınar, qula çevrilər. Bu da türkün cəngavərliyini öldürər, onu köləyə çevirər.

Tonyukuk qocalsa da hərbi sahədə də səriştəsini itirməmişdi.

720-ci ildə Çin türk dövləti əleyhinə qəsd düzəldir. Çin planına görə, kıtay, tatabı və basmil qəbilələri üç tərəfdən türklərin ordasına hücum etməli, Bilgə xaqanı tutmalı idi. 300 minlik Çin ordusu da onlara yardım edəcəkdir. Tonyukuk başa düşürdü ki, bu qədər müxtəlif olan qüvvələrin hərəkətini əlaqələndirmək çətindir. Buna görə də o, Bilgə xaqana narahat olmamağı və düşmənlər gəlməzdən üç gün əvvəl şimala çekilməyi məsləhət görür. O, Bilgə xaqana deyir:

- Qoy çinlilər gəlsinlər. Biz gözləyərik. Onların azuqəsi qurtardıqdan sonra hücum edərik.

Ancaq iş elə gətirir ki, türk ordasına birinci basmillsar çatır. Öz mütəfffiqlərini burada görməyən basmillsar geri qaydırır. Bilgə xaqan onlara hücum etmək istəyir. Tonyukuk mane olub deyir:

- Düşmən tox olduqda yaxşı vuruşur. Ona hücum etmək təhlükəlidir.

Türk ordusu sürətli yürüşlə gedib basmillsarı qabaqlayır və onlar gələnədək onların paytaxtı Beşbalık şəhərini alır. Yorğun və ac basmillsar istirahət etmək arzusu ilə şəhərə gəldikdə gümrəh türk ordusu onları mühasirə edir. Bütün basmil ordusu əsir düşür.

Bilgə xaqan və Tonyukuk bununla kifayətlənmir. Türk ordusu Cunqariyadan Çinin Qansu əyalətinə keçir və Çin ordusunun arxasındakı bütün vilayətləri talan edib Çin ordusunu ərzaqsız qoyur. Beləliklə, Çin imperiyasının türk dövlətini məhv etmək planı boşça çıxır.

Türk dövlətinin yaranması və inkişaf edib yüksəlməsində Tonyukukun xidmətləri böyükdür. Buna görə də Tonyukuk belə deməkdə haqlıdır:

- İltəris xaqan, Müdrik Tonyukuk qazandığı üçün... türk sir xalqı yaşamaqdadır.